

„FEUDALISMUS“ A BOJAŘI STŘEDOVĚKÉ RUSI

Petr Sergejevič Stěfanovič

‘Feudalism’ and the Boyars of Medieval Russia

The article considers with the question of ‘Russian feudalism,’ that is, the applicability of the concept of feudalism to medieval Russian society. A detailed historiographic overview is provided to show how, from the late eighteenth century to the present, various scholars compared Russian and European historical approaches to feudalism. The author shares Aron Gurevich’s scepticism about the heuristic value of applying the ‘feudal model’ to describe medieval European society and he shows the limited applicability of the model to old Russian nobility, the boyars. In medieval Russia, the nobility’s unity, supreme status, and access to institutionalized power were ensured by rather different factors not directly related to feudal institutions. These factors include the unique ethos of the relationships between the nobility and the sovereign as well as their joint ceremonial meals/feasts and military ventures. It is the comparative study of such ‘nodes of an interpersonal network’ (as Gurevich put it) that will help us to better understand the shared and particular features of the various patterns of social development in different regions of medieval Europe.

Petr Sergejevič Stěfanovič (*1974), působí v Centru pro dějiny středověké Rusi Historického ústavu Ruské akademie věd v Moskvě, petr_stefanovich@hotmail.com

Na téma „ruského feudalismu“ už zlámalo svá kopí mnoho badatelů. Také dnes je jedním z neuralgických bodů rusky, ukrajinsky a bělorusky psané historiografie věnované středověké Rusi. Do značné míry je to dáno tím, že s problémem feudalismu souvisejí další „věčné otázky“ ruských dějin: občina, byzantské dědictví, specifika pravoslavlí, odlišnosti historického vývoje východní a západní Evropy apod. Samozřejmě se zde projevil také vliv marxismu, který feudalismus chápe jako zřízení vlastní všem společností v určité etapě vývoje a který sovětská moc historikům vnucovala jako závaznou ideologii. Schémata vytvořená „sovětskou“ vědou jako kompromis mezi politickou objednávkou a fakty a poté rozšířená ve velkých nákladech vydávanou populární literaturou a učebnicemi přžívají dodnes.

S pádem železné opony před historiky zemí bývalého SSSR vyvstal prvořadý úkol osvojit si metody, přístupy a interpretace, jež vypracovala západní věda od poloviny 20. století a v SSSR byly známy v minimální míře. Fenomén feudalismu, svého času přetížený ideologií a scholastickými spory natolik, že se mnohým až zprotivil, začal být – už v rámci nového vědeckého diskurzu – seriózně reinterpretován relativně nedávno. Nikoli náhodou inicioval širokou diskusi o tomto pojmu A. J. Gurevič, známý medievista, který byl v již 70. letech pronásledován za to, že se ve svém chápání feudalismu dovolil odchýlit od oficiálního pojetí.¹ Na pracovním setkání v květnu 2005 Gurevič přednesl referát s názvem *Feudalismus před soudem historiků, aneb O středověké rolnické civilizaci*, publikovaný už po smrti autora spolu s referáty dalších účastníků kulatého stolu.²

Gurevič se ve své studii snaží ukázat omezený heuristický potenciál „feudálního modelu“ při popisu středověké společnosti a zdůrazňuje různorodost forem sociální komunikace. Pozornost přitom věnuje kulturním tradicím a způsobu života svobodného a polosvobodného rolnictva, které tvořilo většinu obyvatel středověké Evropy a bylo velmi vzdálené institutům obvykle ozačovaným jako feudální a pokládáným za rozhodující při charakterizování středověké společnosti (feudum, vazalství apod.). Gurevič klade důraz na archaické formy společenského kontaktu (například hostiny), jež přetrvaly nejen po celý středověk, ale i mnohem později, a nazývá je „uzly mezilidských vztahů“. Gurevič vycházel především ze skandinávského materiálu, na pracovním setkání se samozřejmě hodně hovořilo o západoevropském feudalismu, ale diskuse se účastnili i odborníci na dějiny Rusi, takže otázka „ruského feudalismu“ nemohla nezaznít. Tato studie představuje přepracovanou a rozšířenou variantu referátu, předneseného roku 2005, a je věnována památce Arona Jakovleviče Gureviče, vynikajícího učitele a skvělého člověka.

Služba bojarů knížeti představuje jeden z prvních příkladů, na něž se obvykle odvolávají badatelé, kteří proklamují existenci feudalismu na středověké Rusi. Bývá interpretována jako vazalství, založené na držbě půdy („vazalsko-lenní vztah“): bojaři-vazalové vstupují do služby prostřednictvím smlouvy s knížetem-suverénem a osud jejich *votčin* a *pomestí* je tak či onak závislý na této službě. Podle mého soudu je však tato interpretace nepřesvědčivá. Níže uvedu několik příkladů ze

1 K tomu srov. autobiografii ARONA JAKOVLEVIČE GUREVIČE *Historikova historie*, Praha 2007, s. 152–180 (ruský orig.: *Istorija istorika*, Moskva 2004, s. 146–173).

2 ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ, *Feudalismus před soudem historiků aneb O středověké „rolnické civilizaci“*, DTK 5/2008, s. 7–38 (originální verze byla vydána v Gurevičově knize *Istorija – něskončaje-myj spor. Medievistika i skandinavistika: Statiji raznych lét*, Moskva 2005, s. 843–889. Ostatní příspěvky kulatého stolu vyšly v časopisu Odissey.)

sféry vztahů knížete a jemu sloužící nobility (bojarstva) a vzájemných vztahů mezi samotnými bojary, jež sotva dávají důvod pro charakterizování ruských bojarů jako feudálů, zato však názorně potvrzují Gurevičovu tezi o velké roli tradičních, archaických forem sociálního kontaktu ve středověké společnosti. Gurevič hovořil o severní a západní Evropě, ale fakt, že jeho teze platí i pro ruský materiál, umožňuje dotknout se jiné sporné otázky, totiž nakolik byla ruská „cesta“ specifická ve srovnání se západní nebo středoevropskou. Nejdříve je ale třeba představit různé pokusy badatelů o aplikaci pojmu feudalismu na ruské dějiny.

Poprvé v moderní historiografii byla teorie feudalismu předložena francouzskými encyklopedisty ve druhé polovině 18. století. Feudalismus byl chápán jako systém společenských, politických a právních vztahů, charakteristický pro většinu západoevropských zemí (především Francii) v době středověku. Středověk byl přitom zobrazován jako temná epocha barbarství a nevzdělanosti, takže relikty feudalismu se staly hlavním objektem kritiky. Po francouzských, německých a anglických vědcích začali hovořit o feudalismu i Rusové, avšak na rozdíl od Francie zde tento pojem neměl žádné politické konotace a od samého počátku byl používán jako ryze vědecký termín, pod nímž se rozuměl rozpad centrální politické moci a všeobecná partikularizace. Jeho původ byl spojován s germánskými národy, které osídlily Evropu po rozpadu Římské říše. Vzhledem k tomu, že tehdy badatelé v podstatě vycházeli z jednoty dějinného vývoje Ruska a Evropy (srov. programový výrok Kateřiny II.: „Rusko je evropská mocnost.“),³ pokládali za možné aplikovat tento pojem i na dějiny Rusi před vznikem centralizovaného moskevského státu (tzn. do konce 15., resp. do poloviny 16. století). S feudalismem byl spojován rozpad Kyjevské Rusi na řadu knížectví pod vládou jednotlivých větví rjurikovského rodu (úděly) a jeho kořeny byly odvozovány od vlivu skandinávských Varjagů, kteří vnesli mezi Slovany „germánský princip“. V tomto duchu se vyjádřili zejména A. L. Schlözer a N. M. Karamzin. Avšak ani pro ně, ani pro jiné historiky konce 18. a počátku 19. století nehrál koncept feudalismu podstatnější roli.⁴

Zásadní obrat v pojetí ruských dějin nastal ve 30.–50. letech 19. století v kontextu formování specificky ruského filozofického, teologického a historiografického myšlení, pro něž se vžil název slavjanofilství (bohužel naprosto nezdařilý, neboť neodráží

3 *Nakaz imperatricy Jekatěryny II, dannyj Komissii o sočiněnii projekta novogo uloženiya*, (ed.) NIKOLAJ DMITRIJEVIČ ČEČULIN, Sankt-Petěrburg 1907, s. 2. Instrukce byla poprvé vydána roku 1767 s překladem do latiny, francouzštiny a němčiny.

4 Detailnější, avšak poněkud jednostranný výklad názorů badatelů na feudalismus v ruských dějinách od konce 18. do konce 20. století podává MICHAİL BORISOVIČ SVERDLOV, *Obščestvoennij stroj Drevnej Rusi v russkoj istoričeskoj nauke XVIII–XX vekov*, Sankt-Petěrburg 1996.

reálný obsah těchto idejí). Názory slavjanofilů souzněly s nejrůznějšími společenskými a politickými náladami té doby a – ať již v liberální interpretaci klasiků slavjanofilství nebo v interpretaci oficiální propagandy (tzv. teorie oficiální národnosti) – se překvapivě rychle staly mainstreamem ruského společenského sebeuvědomění. Jednu z hlavních myšlenek představovala antitetičnost historického vývoje západní Evropy a Ruska. Tento protiklad mohl nést různé významy, ale vždy zahrnoval dichotomii: „tam“ feudalismus, „u nás“ jeho absence. Toto zřejmě první vytvoření antiteze mezi dějinami Evropy a Ruska přímo souviselo s absencí feudalismu v jedné z raných prací M. P. Pogodina, který roku 1832 zpoza katedry moskevské univerzity prohlásil: „U nás neexistovaly hrady, naše města byla zakládána jinak, naše stavy se vyvíjely jinak než evropské. [...] Naše šlechta nemá feudální původ. [...] Je úctyhodnější a urozenější než veškerá evropská aristokracie, neboť získala své výsady službou vlasti.“⁵ Pogodin samozřejmě jen nahlas formuloval myšlenky, které visely ve vzduchu a diskutovalo se o nich v moskevských a petrohradských salonech. Všichni ti, kteří konstatovali, že na Rusi neexistovala nezávislá města, stavy a zejména aristokracie jako sociální a politická korporace, vazalská hierarchie, sepětí pozemkové držby a vazalské služby apod. (mohli to být tak odlišní lidé jako P. J. Čadajev a S. S. Uvarov), se vůbec nemuseli odvolávat na Pogodina. Ve 30.–40. letech 19. století už totiž tyto myšlenky byly pokládány za něco naprosto samozřejmého. Sám fakt absence feudalismu na Rusi sice mohl být hodnocen diametrálně odlišně (v oficiální rétorice dvora a věrných poddaných kladně, liberály-západníky negativně), ale od tohoto období byl všeobecně akceptován.

Odmítaje jedno, bylo nutné také něco pozitivně tvrdit, a tak zákonitě vystávala otázka: Pakliže na Rusi nebyl feudalismus, co tam tedy bylo? Nejprve romanticky naladěni slavjanofilové, hledající projevy „ducha národa“, a poté první představitelé hnutí spjatého se zemstvy spatřovali hlavní specifikum „ruské cesty“ v přímém protikladu lidu a moci. V pravý čas tak přišel „objev“ ruské občiny A. Haxthausenem, autorem známé práce *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (1847–1852). Od 40.–50. let 19. století byl za nejdůležitější součást „lidového principu“ pokládán kolektivismus, označovaný v závislosti na politickém a ideovém směru, různě: „sobornost“, „obščinost“, „zemstvo“, nebo dokonce „socialismus“. Tento obecný náhled prospíval jak rozvíjení liberálních idejí (snaha opřít se o „demokratické“ tradice v ruských dějinách), tak oficiální antitezi ruské a západní společnosti („u nás“ sepětí národa a moci, „tam“ konflikty, duch buržoazního kšeftování a revoluční náказа). Na

5 NIKOLAJ PLATONoviČ BARSUKOV, *Žizň i trudy M. P. Pogodina*, díl 4, Sankt-Petěrburg 1891, s. 74–76.

staré Rusi se vůle lidu údajně projevovala na *věči*, kdežto knížecí moc ztělesňovala princip státnosti. V ucelené podobě tuto koncepci formuloval V. I. Sergejevič, a to poprvé systematicky v práci s příznačným názvem *Věče a kníže* (1867), kde mělo význam už pořadí slov. V údělném systému, jímž se rozuměla politická rozdrobenost a který dříve vyvolával analogie s partikularismem v západní Evropě, byly nyní zdůrazňovány buď rodinné, resp. rodové vztahy mezi Rjurikovci spolu s představou o podřízeném území jako vlastnictví knížecího rodu (S. M. Solovjev), či naopak samostatné jednotlivých občin-volostí (A. D. Gradovskij).

Z pojetí dějin Ruska jako vzájemného působení dvou principů – mocenského (státnického) a lidového (občinnového) – se stal v historiografii konce 19. a začátku 20. století topos. V jednotlivých koncepcích se jen různě proměňovaly akcenty. Někteří (zpravidla liberálové nebo narodnici-socialisté) akcentovali samosprávu a občinnové tradice, čímž se zformovala občinnově-věčová nebo zemsko-věčová teorie (v duchu V. I. Sergejeviče), jiní naopak zastávali oficiální názory v duchu N. M. Karamzina a zdůrazňující organizující roli samoděržaví stáli u zrodu koncepcí „znevlnění stavů“, podle níž si samoděržavná moc v Rusku cíleně a důsledně podrobovala různé skupiny obyvatelstva a udělovala jim služebné funkce veřejného charakteru: rolníci byli povinováni tzv. *taglem*, šlechta vojenskou službou, kupci se při obchodování orientovali na potřeby státní pokladny apod.

Na počátku 20. století začaly být tyto názory revidovány, a to pod mocným působením zničující revoluční vlny. V souvislosti s dějinami středověké Rusi zazněla zásadní kritika dosud akceptovaných názorů v pracích N. P. Pavlova-Silvanského a A. J. Presňakova. Právě Pavlovu-Silvanskému patří čest formulování a komplexního rozpracování problému „ruského feudalismu“. Oproti zažitým názorům systematicky objevoval v dějinách středověké Rusi „feudální“ jevy, jichž nakonec shromáždil dostatek pro to, aby mohl charakterizovat celý společenský systém jako feudalismus.⁶ Prvky feudalismu spatřoval v bojarském pozemkovém vlastnictví likvidujícím někdejší občinu, smluvně-vazalských vztazích knížat a jemu sloužících lidí (bojarů a dalších), ale také ve specifických služebných vztazích typu patronátu nebo klientství, jejichž rozkvět kladl do 13.–15. století, tj. do údělného období jakožto epochy politické rozdrobenosti a úpadku institutu *věče*. N. P. Pavlov-Silvanskij byl první, kdo se pokusil komplexně předložit analogie mezi středověkou Evropou a Rusí, a v tom spočívá jeho nepochybná zásluha.

Presňakov, částečně rozvíjející ideje tzv. „státní školy“ ruské historiografie, pokládal za hlavní organizující sílu společenského vývoje Rusi až do mongolského vpádu

6 Práce N. P. Pavlova-Silvanského o feudalismu z let 1907 a 1910 vyšly v reedici v jednom svazku: NIKOLAJ PAVLOVIČ PAVLOV-SIL'VANSKIJ, *Feodalizm v Rossii*, Moskva 1988.

nikoli občinu a *věče*, nýbrž knížecí moc, opírající se o družinu. Ústřední pro něj byl pojem „knížecí právo“, tzn. systém norem a institutů spjatých s realizací knížecí nadvlády a donucování. Stejně jako Pavlov-Silvanskij intenzivně využíval komparativní metodu a vycházel ze současných prací západních, zejména německých medievistů, kteří tehdy byli zaujati studiem germánské věrnosti a přikládali velký význam archaické družině (*Gefolgschaft*).⁷ Ideje A. J. Presňakova, jenž aplikoval postřehy a závěry německých medievistů na slovanský materiál, aniž by zohlednil „germánská specifika“, de facto předjímalý teorii „družinného státu“.⁸ V pozdějších, částečně dodnes nepublikovaných pracích Presňakov v mnohém navázal na Pavlova-Silvanského a uznával existenci feudalismu na Rusi když ne v podobě uceleného systému, pak formou feudálních elementů, jako byly patronátně-klientské vztahy a utváření velkého (bojarského), imunitou nadaného vlastnictví půdy ve 14.–15. století.⁹

Díky pracím N. P. Pavlova-Silvanského a A. J. Presňakova se otevíraly nové možnosti pro provázání historického vývoje Ruska a Evropy. Tyto možnosti však byly využity pouze částečně. Sotva totiž pracemi Pavlova-Silvanského otevřená akademická diskuse o feudalismu v Rusku vůbec začala, hned zanikla v podmínkách první světové války, revoluce a občanské války. Její obnovení v sovětském období už nebylo možné, neboť od konce 20. let 20. století se veškeré historické myšlení omezovalo na postupné formulování oficiální doktríny, její zpřesňování v nepodstatných jednotlivostech a na jistou, avšak velmi omezenou a opatrnou kritiku v 60.–80. letech.

Tato doktrína vycházela z idejí Karla Marxe, zejména v souvislosti s ruskými dějinami rozvinutými V. I. Leninem a poté dogmaticky systematizovanými (a tedy i v mnohém zjednodušenými) ve 30.–40. letech sovětskými filozofy a historiky. Hlavní postulát představovala teze o třídním boji (třídy vládnoucích vykořisťovatelů a třídy utlačovaných mas), vedoucím k progresivnímu střídání sociálně-ekonomických formací: od prvobytně pospolného zřízení k otrokářství, poté k feudalismu, odtud kapitalismu a konečně skrze socialismus ke komunismu. Třídní boj a střídání formací byly pokládány za celosvětový historický zákon, plat-

7 Práce A. J. Presňakova k dějinám středověké Rusi z let 1907–1916 byly vydány v reedici: ALEXANDR JEVGEŇJEVIČ PRESŇAKOV, *Kňazoje pravo v drevnej Rusi. Lekcii po russkoj istorii. Kijevskaia Rus'*, Moskva 1993.

8 K těmto tezám A. J. Presňakova v kontextu vývoje německojazyčné historiografie srov.: PETR SERGEJEVIČ STĚFANOVIČ, *Germanskaja družina i popytki sravněnija jejo so slavjanskoi družinoi: istoriografičeskij obzor*, in: *Rossica antiqua*, Sankt-Petěrburg 2006, díl 1, s. 220–221.

9 Srov. výklad o nepublikované práci A. J. Presňakova *Feodalizm v Rossii* v knize M. B. SVERDLOVA, *Obščestvennyj stroj Drevnej Rusi v russkoj istoričeskoj nauke XVIII–XX vekov*, s. 178–180.

ný pro všechny společnosti a regiony. Při takovém přístupu samozřejmě feudalismus v Rusku *musel* existovat, stejně jako v Evropě (na jejichž dějinách Marx tento pokrok ve střídání formací ukázal) a na celém světě. Feudalismus byl v rámci této doktríny chápán šířeji než v tradičních politicko-právních teoriích včetně koncepce Pavlova-Silvanského: rozhodující bylo velké pozemkové vlastnictví (*seigneurie*), ekonomicky založené na práci závislých rolníků a právně chráněné imunitami. „Nadstavbu“ nad touto „základnou“ tvořila vazalsko-lenní hierarchie v politické organizaci. Historici jako B. D. Grekov, S. V. Juškov, V. T. Pašuto aj. našli tyto prvky ve středověké Rusi a uspořádali je do více méně ústrojné teorie. Zapochybovat o existenci feudalismu jak na Rusi, tak v jiných zemích znamenalo pochybovat o správnosti oficiálního učení, a tedy se automaticky stát v očích držitelů moci politiky nespolehlivým.

Při všech nedostatcích a ztrátách, spojených především s ideologickým tlakem, mělo rozšíření marxismu minimálně v počáteční etapě také pozitivní důsledky. Marxismus totiž zcela oprávněně zpochybňoval tradiční představy jednak o státních institucích, jednak o jakémsi lidově-občinném principu jakožto hybných silách vývoje ruských dějin a obrátil pozornost na ekonomickou činnost a způsoby hospodaření. Kromě toho proklamoval společný historický vývoj Ruska a Evropy. Dnes můžeme odmítat existenci celosvětových historických zákonů, jimiž je údajně podmíněna tato jednota, ale o samotném faktu sounáležitosti Ruska a Evropy už dnes (s výjimkou některých radikálních politiků) málokdo pochybuje.

Jako každý generalizující pohled také marxismus pochopitelně trpí podstatným nedostatkem: fakta zdaleka ne vždy zapadají do hotových schémat a často jim dokonce do nebes volajícím způsobem protiřecí. Mnozí sovětsí historici včetně těch, kteří se podíleli na formování mocí uznané doktríny, si poměrně záhy uvědomili nutnost nějakého smíření dogmatu a reality. „Technický“ způsob spočíval v tom, že se badatelé uchýlili k zástupným termínům, které jim umožňovaly nezříci se nedotknutelných postulátů, ale přitom formulovat nové, často zcela neortodoxní názory. Takovým pojmem se mimo jiné stala „raně feudální monarchie“, která se ukázala jako obzvláště vhodná pro historiky středověkého Polska, Čech, Uher a Rusi, neboť dovolovala prohlásit vše, co nezapadalo do dogmatického schématu „opravdového“ feudalismu, za „raně“, „nevyvinuté“ nebo regionální specifikum.¹⁰

Druhou možností představovaly pokusy modifikovat samotnou oficiální doktrínu. Byl to přístup svým způsobem čestnější a principiálnější, ale riskantní z politic-

10 K použití tohoto pojmu v polské historiografii srov. doslov K. Modzelewského v novém vydání jeho knihy *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, Poznań 2000, s. 230–234, která poprvé vyšla v roce 1975.

kého hlediska. Pro Gureviče skončil pokus pohlédnout odlišně na utváření feudalismu v západní Evropě (v knize *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Jevrope*)¹¹ štvavou kampaní a málem ho stál vědeckou kariéru. V souvislosti s ruským středověkem podobnou modifikaci navrhl L. V. Čerepnin, jehož pojetí – byť ne okamžitě, ale postupně – získalo právo na oficiální nebo polooficiální existenci. Podle Čerepnina vznikl na Rusi klasický feudalismus, založený na velkém, imunitami chráněném pozemkovém vlastnictví, teprve v pozdním středověku a předcházela mu etapa „státního feudalismu“, kdy jako „kolektivní feudál“ vykořisťující rolníky působil „stát“ – kníže a jemu bezprostředně podřízená družina.¹² Tento systém vykořisťování začal být označován jako korporativní, tzn. realizovaný „korporací“ družiníků–protofeudálů. Tato idea se dobře pojila s užitím pojmu „raně feudální monarchie“ a rozšířenými teoriemi „družinného státu“.¹³ Nikoli náhodou měla tato koncepce mnoho stoupenců v 70.–90. letech a v ruskojazyčné historiografii (zvláště učebnicích) zůstává populární dodnes.

Později, již v postsovětském období, se marxistickou teorií feudalismu v souvislosti se středověkou Rusí pokusil modifikovat M. B. Sverdlov, jenž nabídl interpretaci všech knížecích darů a odměn sloužící nobileté jako „nepozemková léna“. Bohužel však takové rozšíření pojmu *feudum* nic nepřináší – pojem feudalismus je zbaven jakéhokoli konkrétního obsahu a za feudální je při troše vůle možné prohlásit takřka jakoukoli společnost v dějinách lidstva.¹⁴

Tuto výtku je ostatně možné adresovat rovněž teorii „státního feudalismu“, neboť mnohé společnosti přece znaly vojensko-družinnou elitu a zdanění lidí zabývajících se zemědělstvím, ale co s tím má společného feudalismus? Původní termín feudalismus, podstatně rozšířený marxistickou teorií, se při takovém přístupu už zcela vyprazdňuje a ztrácí jakoukoli heuristickou hodnotu.

11 ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ, *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Jevrope*, Moskva 1970.

12 Je příznačné, že L. V. Čerepnin ani jeho žáci v žádné práci nerozvinuli tuto koncepci zřetelněji a s využitím rozsáhlejšího faktografického materiálu. Čerepnin ji formuloval v různých souvislostech, ale vždy jakoby mimochodem, aniž by se na ni detailněji soustředil. Poprvé ve studii: LEV VLADIMIROVIČ ČEREPNIN, *Osnovnyje formy razvitija feodalnoj sobstvennosti na Rusi (do XVII veka)*, *Voprosy istorii* 9/1953, č. 4, s. 38–63.

13 V souvislosti s českými dějinami o Staatsgefølge právě v 60. letech hovořil FRANTIŠEK GRAUS, *Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa*, *Historica* 10/1965, s. 39–46.

14 Kritiku knihy M. B. SVERDLOVA *Domongolskaja Rus'. Kňaz' i kňažeskaja vlast' na Rusi: VI–XIII vv.*, Sankt-Petěrburg 2003, v níž je teorie „nepozemkových lén“ formulována nejvýrazněji, srov. v recenzi Pavla Vladimiroviče Lukina a Petra Sergejeviče Stěfanoviče ve sborníku *Sredněvekovaja Rus'* 6/2006, s. 371–402.

Nedostatky konceptů N. P. Pavlova-Silvanského, „klasické“ marxistické teorie feudalismu na Rusi v pojetí B. D. Grekova, stejně jako teorie „státního feudalismu“ L. V. Čerepnina nezůstaly bez povšimnutí, nikoli však na území podléhajícím sovětské moci. Již ve 20. a 30. letech je kritizovali historikové v emigraci. Kritika tezí Pavlova-Silvanského, „raných“ sovětských marxistů a Grekova byla shrnuta v pracích P. B. Struveho a G. V. Vernadského,¹⁵ kteří poukázali na neexistenci nebo bezvýznamnou roli bojarského pozemkového vlastnictví do 14. století a později na absenci souvislosti této pozemkové držby s knížecí službou, dále na velký význam městské ekonomiky na Rusi 10. – počátku 13. století, neurčitost právních odlišností mezi různými skupinami obyvatelstva apod. S touto kritikou konceptu feudalismu se ztotožňovali západoevropští (zejména němečtí) a američtí rusisté. Peter Nitsche, poukazující na jejich kritický vztah k sovětského marxismu a vycházející z klasického pojetí západoevropského feudalismu, došel roku 1981 k závěru, že „pojmem feudalismus aplikovaný na ruské dějiny víc zatemňuje, než by mohl objasnit“.¹⁶

Nyní, když jsou v Rusku dostupné práce emigrantů, západních rusistů a obecně západní historiografie a o nedostacích názorů ještě nedávno všeobecně akceptovaných a nezpochybnitelných je možné svobodně diskutovat, se zásadně nedostává invenčních interpretací. Dnes vydávané práce v podstatě vycházejí ze soudů a konceptů klasiků ruské předrevoluční historiografie – N. M. Karamzina, S. M. Solovjeva, V. I. Sergejeviče, V. O. Ključevského a dalších. Dokonce i pokusy o syntetický pohled na dějiny středověké Rusi, jež se snaží budit dojem novátorství, se při bližším pohledu ukazují pouze jako více či méně modifikované a aktualizované opakování tezí sto, nebo dokonce dvě stě let starých. Jako příklad může sloužit teorie petrohradského (leningradského) historika I. J. Frojanova, který v sovětském období vystupoval málem jako disident, a v poslední době začal hlásat krajně pravicové nacionalistické názory.

V souvislosti se společností předmongolské Rusi Frojanov odmítá hovořit o feudalismu, neboť podle jeho pojetí, které se zformovalo v hlubokých sovětských dobách, se pod tímto termínem rozumí existence tříd a třídních antagonismů. Frojanov však soudí, že tato společnost měla charakter monolitní „občiny“, byť ne prvobytné, neboť zde již existovaly instituty vlády, majetková diferenciacce apod. Knížecí moc podléhala lidovému shromáždění (*věči*), bojaři byli pouze úředníky

15 PETR BERNGARDOVIČ STRUVE, *Social'naja i ekonomičeskaja istorija Rossii*, Paris 1952; GEORGY VERNADSKY, *Feudalism in Russia*, Speculum 14/1939, s. 300–323; TÝŽ, *Kievan Russia*, New Haven 1948, s. 179–189.

16 PETER NITSCHKE, *Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240–1538)*, in: Handbuch der Geschichte Russlands, díl 1, (ed.) Manfred Hellmann, Stuttgart 1981, s. 701.

v místní samosprávě *volosti* a konflikty představovaly pouhé boje o moc mezi různými uskupeními, neodrážející sociální protiklady, neboť ty prostě neexistovaly. Tato teorie „občiny bez prvobytnosti“ však ve skutečnosti představuje pouhý ohlas právě staré občinně-věčové teorie. V teoretické rovině práce Frojanova a jeho nástupců, kteří se často halasně označují za „petrohradskou školu“, sotva mohou přinést něco nového a z hlediska metodologie, konkrétních postřehů a závěrů jsou velmi problematické.

Tento nedostatek konceptuálního osvětlení dějin středověké Rusi je zvláště patrný v souvislosti s nobilitou. Ve starých teoriích občinně-věčového systému a „znevolnění stavů“ nebyl nobilitě (bojarům) připisován principiální význam, neboť hlavní aktéři na historickém kolbišti byli vládci a lid. Mnoho se psalo o družině prvních ruských knížat, ale vždy jí byly přisuzovány archaické kořeny a nedlouhá existence. Se zánikem družinné organizace se nobilita stala pouhým nástrojem v rukou samoděržavné moci a dávná „svoboda“ se rychle změnila ve službu a poddanství. Tento koncept však nenabízel jasné zhodnocení období 13.–15. století, neboť jestliže se na konci 12. století projevíly zřetelné příznaky rozpadu družinného zřízení, pak se „úředlné“ období do vytvoření moskevského samoděržaví na konci 15. století ukazovalo jako svého druhu přechodná etapa. Právě proto N. P. Pavlov-Silvanskij obrátil svou pozornost k tomuto období a nalezl v něm takové aspekty postavení nobility, které zřetelně neodpovídaly ani družinnému, ani samoděržavnému zřízení. Interpretace těchto rysů jako feudálních a přirovnání vztahů knížete a bojarstva na Rusi k západoevropskému vazalsko-lennímu systému – jak v interpretaci Pavlova-Silvanského, tak sovětských historiků – rovněž vyvolává víc otázek, než nabízí odpovědí.

Největší úskalí tohoto interpretačního modelu představuje fakt, že v pramenech nenalezneme přímou spojitost mezi službou bojarů a pozemkovým vlastnictvím. Pokud vůbec pozemková držba lenního typu na Rusi do 14. století existovala, pak jistě neměla prvořadý význam. Svě hlavní příjmy totiž nobilita na středověké Rusi nezískávala z exploatace pozemkových držeb (*voťcin*), nýbrž z vojenské a administrativní služby knížeti, tj. obohacovala se válečnou kořistí a příjmy z vykonávání určité funkce, tzv. vyživováním (*kormlenije*). Stoupenci ideje „ruského feudalismu“ nebrali v potaz také fakt, že bojaři často vstupovali do vztahů s knížetem korporativně: představitelé určité oblasti jej přijímali s určitými podmínkami za vládce. Tento systém se nejvýrazněji rozvinul v ruských středověkých městských „republikách“ (především v Novgorodě a v Pskově), avšak nalezneme jej i v jiných regionech, zejména v době bezprostředně předcházející mongolskému vpádu, na konci 12. a počátku 13. století. Kolektivismus a sepětí bojarstva s městskou organizací jsou fenomény feudalismu naprosto cizí.

Mé výzkumy ceremoniální stránky vzájemných vztahů knížete a nobility na středověké Rusi ukazují, že ani v tomto směru neexistují přímé analogie se západoev-

ropskými poměry. Staroruské rituály vstupu do služby ke knížeti a jejího ukončení nemohou být navzdory tvrzením Pavlova-Silvanského¹⁷ ani svou podstatou, ani formou srovnávány se západoevropským *homagiem*, investiturou apod. Navíc přísahu věrnosti začali sloužící lidé skládat panovníkovi až relativně pozdě (nejdříve v polovině 14. století) a tato přísaha neměla soukromoprávní, nýbrž veřejný, státně-služebný charakter, takže to vlastně byla přísaha poddaných, nikoli leníků. Do té doby v případech, že byly utvářeny nebo za určitých okolností potvrzovány vztahy věrnosti a služby knížeti, bojaři a sloužící lidé pouze pronášeli jisté ustálené formule obecného obsahu.¹⁸

Pochopitelně nelze popírat existenci jistého vazalско-smluvního principu ve vztahu knížete a nobility. Ruské analogie jevů, známých z jiných částí středověké Evropy, by dokonce bylo možné lépe či hůře umístit do „feudálního modelu“. Problém však tkví v tom, že vždy zůstanou určité aspekty, které nás nutí hovořit o „ne zcela rozvinutém charakteru“ společnosti středověké Rusi, „neuskutečněných možnostech“ apod. Z toho pak vycházejí tvrzení o „zaostávání“ historického vývoje Ruska nebo naopak „předbíhání“ či „rychlém překonání“ určitých etap ve srovnání se západní Evropou.¹⁹

Tento problém si velmi zřetelně uvědomil německý historik H. Rüss, jenž je autorem za poslední desetiletí v podstatě jediné práce o ruské středověké nobilitě. Rüss se staví skepticky k „feudálnímu modelu“ interpretace vzájemných vztahů uvnitř elity středověké Rusi, distancuje se od „jednostrannosti, absolutizující západní perspektivu, a proto hodnotí ruské jevy jako „nekvalitní“. Je přesvědčen, že existují jisté obecné „konstitutivní“ principy ve společenském vývoji všech evropských zemí včetně Ruska, avšak zároveň trvá na tom, že „ruské dějiny nepředstavují nějakou permanentní absenci nebo nerozvinutost“ jevů, které se objevily jinde, a že tyto dějiny „se odvíjely tak, jak to odpovídalo obecným podmínkám“, diktovaným

17 N. P. PAVLOV-SILVANSKIĀ, *Feodalizm v Rossii*, s. 97–104, 429–441.

18 Podrobněji k tomu P. S. STĚFANOVÍČ, *Der Eid des Adels gegenüber dem Herrscher im mittelalterlichen Russland*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 53/2005, s. 497–505; TÝŽ, *Družinnij stroj v Drevnej Rusi i u drevnich germancov: suščestvovala li kľjatva vernosti voždju (praviteľju)?*, *Drevňaja Rus'*: *Voprosy medievistiki* 9/2008, č. 2, s. 33–40.

19 Srov. například závěry V. D. NAZAROVA v otázce, zda existovalo na Rusi rytířstvo: podle jeho soudu „fenomén rytířství západoevropského typu zůstal v ruských dějinách neuskutečněnou možností“ a jedním z důvodů byl fakt, že „Rusko příliš rychle urazilo vzdálenost od raného stadia středověké společnosti (zejména s ohledem na fázi regenerace na konci 13. a počátku 14. století) k epoše jednotné národní monarchie. V důsledku toho se přechodné etapy a pro ně charakteristické sociální jevy ‚rozostřily‘.“ – B. D. NAZAROV, *Něrealizovannaja vozmožnost: suščestvovala li rycarstvo na Rusi v XIII–XV vekach?*, *Odissej: Čelovek v istorii* 2004, s. 126.

přírodou i historickými okolnostmi.²⁰ Popírání feudalismu v Rusku a uznání specifických rysů nemusí nutně vést k proklamování „zvláštní ruské cesty“, zásadně odlišné od vývoje jiných evropských zemí.

Ve vztazích vládců a nobility ruského středověku Rüss nalézá osobitý „družinný étos“ – spolupráci založenou na „konzervatismu“. Tento „étos“ pokládá za základ staroruského politického systému a své chápání role nobility staví do protikladu ke dvěma hlavním historiografickým tendencím. První, jež vychází z teorie „znevolnění stavů“, upírá nobilitě samostatný význam, pokládá ji za slabou a bez stavovského sebeuvědomění. Druhá koncepce, zastoupená v sovětské historiografii, interpretuje „třidu feudálů“ od prvopočátků jako reakční sílu, jež ve středověku bránila centralizaci státu. Rüss vychází z teze vypracované západními medievisty na západoevropských materiálech o „spolupráci a konfliktu“ jako „obecném konstitutivním principu vzájemných vztahů mezi vládcem a nobilitou v raných evropských dějinách“. V předpetrovském Rusku představovala podle Rüsse charakteristický rys nobility „služba a s ní spjatá sociální a politická orientace na *centrum*, nikoli korporativní a odstředivá tendence, založená na stavovsko-regionálním základu“. „Nobilita a monarcha byli politicky, materiálně, mentálně a ideově k sobě navzájem připoutáni a vzájemně spjatí. Celkově se nacházeli ve společném *kontextu vlády*. Určující pro jejich vztahy byly *tradiční* představy o *politické kooperaci* a spolupráci.“²¹

Podle mého soudu názory H. Rüsse velmi přesně postihují specifikum „ruské varianty“ vzájemných vztahů panovníka a nobility. Je sice možné, že předložený obraz vzájemných vztahů strádá jistou staticností a generalizací (Rüss píše především o 14.–16. století, ale své závěry zobecňuje pro celou předpetrovskou epochu), avšak výchozí teze o „spolupráci a konfliktu“ dvou sil, odsouzených k součinnosti, totiž knížete, ztělesňujícího veřejnou moc, a nobility, řídicí se vlastními zájmy, umožňuje vymezit jisté principy společenského vývoje, jež byly vlastní Rusi i ostatní středověké Evropě a přitom nezapadají do „feudálního modelu“.

Právě tento přístup překvapivě souzní s myšlenkami Gurevičova referátu, který se stal podnětem pro napsání této studie. Za situace, kdy pokus sblížit dějiny Ruska a Evropy prostřednictvím „feudálního modelu“ neuspěl, ale zároveň se ukazuje, že klást je do antiteze neodpovídá faktickému vývoji, je nový Gurevičův pohled na středověkou společnost obzvláště cenný pro historika-rusistu, neboť umožňuje nově definovat jednotu historického vývoje Ruska a Evropy.

20 HARTMUT RÜSS, *Herren und Diener. Die soziale und politische Mentalität des russischen Adels 9–17 Jh.*, Köln-Weimar-Wien 1994, s. 9, 17.

21 H. RÜSS, *Herren und Diener*, s. 16, 472–473.

Gurevič se sice soustředí na vrstvu „řadových svobodných hospodářů“ a rolnický svět, přesto nás obecný závěr, že se středověká společnost nevyčerpává svou „feudální hypostazí“, nutí nově pohlédnout i na elitu. Vysvobodíme-li z „feudálních pout“ hlavní masu nižších vrstev, bylo by nesprávné nechat v nich elitu a mocenské sféry. Svět elitních vrstev středověké společnosti a jejich způsob života se rovněž zdaleka nevyčerpává vazalsko-lenními vztahy a exploatací závislých rolníků. Ruský materiál to ukazuje ještě zřetelněji než evropský: větší význam si tu totiž uchovávají hostiny, vzájemné dary a některé další fenomény, sloužící Gurevičovými slovy jako „nejdůležitější uzly mezilidských vztahů“. Pro knížete a nobilitu představoval společenský kontakt a vzájemné vazby prostřednictvím darů a služeb mimořádně důležitý faktor, který umožňoval propojení elity a uchování „družinného étosu“, o němž psal H. Rüss. Na různých místech a v různé době mohly mít tyto „uzly“ kontaktů a vzájemných vazeb různé formy včetně takových, které je možné interpretovat jako „vazalské“, ale jejich archaický původ a zároveň životnost po celý středověk dovolují hovořit o jejich strukturotvorném, „archetypálním“ charakteru.

Na ruském materiálu jsem vyčlenil několik „uzlů“ tohoto druhu, samozřejmě ne všechny, ale minimálně ty, na něž se soustředí zmiňovaná studie A. J. Gureviče. Uvedu je s některými příklady.

Především hostina představovala nejpřirozenější a nejtradičnější institut, sahající do hlubokého dávnověku, který zajišťoval společenský styk a upevňoval mezilidské vazby. Společné hostiny jako forma kontaktu a vzájemného působení různých sociálně-politických sil se objevují prakticky na všech úrovních a ve všech sociálně-kulturních sférách, ať je to město, *volost*, vztahy knížat, diplomacie, klášter, ale také život na dvoře, v němž tón udávala knížata a jejich bojarí. V našich pramenech není mnoho zmínek a tím spíše popisů družinných a později dvorských hostin, ale je důležité, že se tyto zprávy objevují po celý středověk a jednoznačně dokazují velký význam tohoto institutu v životě elity. Nejznámější jsou barvitě popisy hodokvasů Vladimira Svjatoslaviče, které tento christianizátor Rusi pořádal pro svou družinu a Kyjevany.²² Společné hostiny sloužily k upevnění pocitu sounáležitosti elity, řešení vnitřních konfliktů, utváření „veřejného mínění“, ale také pro projevení péče mocných o chudé.

Objevují se i pozdější doklady. Na počátku 13. století letopis hovoří o potupení haličského knížete Daniila Romanoviče jedním z haličských bojarů Molibogovičů.²³ Urážka byla způsobena právě během hostiny a nejednalo se jen o dílčí, byť výraznou epizodu, ale o svého druhu symbolické vyjádření boje bojarů s Daniilem

22 *Polnoje sobranije ruskich letopisej*, díl 1, Leningrad 1926, col. 125–126.

23 *Polnoje sobranije ruskich letopisej*, díl 2, Sankt-Petěrburg 1908, col. 763.

o moc v Haliči. Roku 1433 se odehrávala známá událost se zlatým pásem, jenž na hostinu pořádanou u příležitosti svatby velikého knížete Vasilije Vasiljeviče, později zvaného Temný, donesl jeho bratranec Vasilij Šilhavý. Tento pás, vlastněný jedním z nejpřednějších moskevských rodů a údajně svého času zaměněný tysjackým Veljaminovem za jiný, se na hostině stal příčinou sváru mezi knížaty a bojary, z nějž slovy letopisce „povstalo mnoho zla“, tj. začal rozsáhlý konflikt v severovýchodní Rusi druhé čtvrtiny 15. století.²⁴ Události podstatné pro osudy knížat i představitelů ruské středověké nobility, ale také pro politický vývoj ruských zemí, probíhají právě ve chvílích setkání elity na hostině. Chování účastníků těchto událostí bylo fixováno ve společenském vědomí a interpretováno v kulturní tradici.

O významu hostin v dějinách staroruské nobility svědčí původ tak významného jevu, jako je mestničestvo. Ačkoli se jako institut zformovalo teprve v 15.–16. století, pojem „místo“ (*mesto*) má kořeny v hluboké minulosti a je důvod spojovat je právě s tím místem, které měl podle svých předností a zásluh družiník během hostiny. Později samozřejmě již bylo míněno místo v širším slova smyslu, tj. místo u dvora, pozice, status, „hodnost“ (*čin*) bojara a jeho rodu. Avšak v uměleckém světě bylin, zachycujících nejdávnější reálie, kdy se ještě veřejný život neutvářel pod vlivem přísných právních norem, nýbrž obecných podmínek každodennosti, toto „místo“ bylo především místem u hodovního stolu.²⁵

Vytvoření a upevnění vztahů mezi vládcem a nobilitou samozřejmě napomáhaly i dary. Stejně jako hostiny účinkuje také výměna darů nebo širě služeb jako faktor vytváření sociální sounáležitosti a kontaktu v nejrůznějších sférách či úrovních, samozřejmě tedy i mezi knížetem a nobilitou. Obdarování ale v dané souvislosti mělo spíše jednostranný charakter: od knížete směrem k bojarovi. Jeho smyslem přitom nebylo jen odměnit družiníka, nýbrž také si ho k sobě připoutat silou (někdy chápanou dokonce jako magickou) etických závazků, jež dar vytvářel u obdarovaného.²⁶ Družiník pak poskytoval knížeti služby, čímž jejich vztahy nabývaly dvoustrannou a v jistém smyslu vzájemnou povahu.

24 *Polnoje sobranije ruskich letopisej*, díl 25, Moskva-Leningrad 1949, s. 250. O svatební hostině a událostech kolem ní srov. S. B. VESELOVSKIJ, *Issledovanija po istorii klassa služilych zemlevladel'cev*, Moskva 1969, s. 335–344.

25 PETR NIKOLAJEVIČ MROČEK-DROZDOVSKIJ, *O drevněruskoj družině po bylinam*, Moskva 1897, s. 75n.

26 A. J. GUREVIČ, *Izbrannyje trudy*, díl 1: Drevnije germancy. Vikingi, Moskva-Sankt-Peterburg 1999, s. 234. Srov. též pokus rozvinout tyto myšlenky na ruském materiálu: IGOR NIKOLAJEVIČ DANILEVSKIJ, *Drevnaja Rus' glazami sovremennikov i potomkov (IX–XII vv.)*, Moskva 1998, s. 115–125.

Je zajímavé, že když se ve středověké Rusi hovořilo o službě bojarů, dary byly zmiňovány v souvislosti se „ctí“, resp. „poctou“ (*česť*). V nejstarších letopisech se mnohokrát opakuje myšlenka, že „láska“ knížete k jeho družině musí být vyjadřována „poctou a dary“, a tento výraz se stává téměř ustálenou formulí. Pojetí cti bylo mnohoznačné, ale hlavní a výchozí bylo označení sociálního statutu spjatého s důstojným chováním v očích společnosti.²⁷ Domnívám se, že jeho spojení s darem není náhodné – společným použitím těchto slov byla vyjadřována myšlenka, že dar knížete věrně sloužícímu bojarovi není jen uznáním jeho zásluh vůči knížeti, ale také garancí sociálního statutu bojara, potvrzením jeho výlučného postavení v blízkosti knížete, a tedy i moci a bohatství. Nejspíše není náhodou, že pojem „pocta/česť“ byl v tomto kontextu během 14.–15. století vytlačen výrazem „milost“ (*milost*), „odměna“ (*žalovanije*) – v odměňování knížetem se nyní stává důležitým sám akt milosti vládce k poddanému. Dříve tedy bojarská služba směřovala k získání „cti“, kdežto později odměny nebo milosti.

Důležitým faktorem sociálního kontaktu a sounáležitosti elity bylo rovněž válečnictví. Pro středověkou nobilitu představovala tato činnost hlavní zaměstnání, nejdůležitější náplň služby a také základní zdroj příjmů. Možná ještě důležitější byla skutečnost, že válka pro urozené znamenala způsob života, a pro mnohé nejspíše dokonce i smysl života (na materiálech 15.–16. století tuto myšlenku rozvíjí H. Rüss). Myslím, že společné vojenské podniky různého typu, spojující nejdůležitější lidi, ale v nejvyšší míře a pravidelně právě představitele elity, lze plným právem přiřadit vedle hostin a výměny darů k základním „uzlům mezilidských vztahů“ ve středověku. Nemá smysl ze zastavovat u toho, že válka byla specifickým způsobem života nobility a zvláštním sociokulturním fenoménem tradičních společností – o tom bylo v historiografii napsáno mnoho, a to i na ruském materiálu (pravda, spíše z hlediska politického nebo institucionálního).²⁸ Zmíním jen jeden svůj postřeh, vyplývající ze srovnání války s hostinami a dary ve výše uvedeném smyslu.

Je překvapivé a zároveň příznačné, že hostina a válka si byly blízké již v očích lidí ruského středověku a v umělecko-metaforickém jazyce obrazů, symbolů a pojmů. Dobře známa jsou slova již zmíněného knížete Vladimira Svjatoslaviče, která

27 PETR SERGEJEVIČ STĚFANOVIČ, *Drevněrusskoje poňatije česti v pamjatnikach literatury domongolskoj Rusi*, *Drevňaja Rus': Voprosy medievistiki* 5/2004, č. 2, s. 86–87.

28 Například MYCHAJLO SERGIJOVIČ HRUŠEVSKYJ, *Istorija Ukrajiny-Rusi*, díl 1, Lvov 1905, s. 428, o byzantských a jiných zahraničních taženích Rusů v 9.–11. století napsal: „Tato tažení, jež tvořila vrchol tehdejší družinné organizace, spojovala do jednoho organismu veškerou družinnou organizaci, rozprostírající se po celém území státu, dávala pocítit jednotu státu a tím byla pro tuto organizaci velmi důležitá.“

adresoval bulharskému hlasateli islámu. Ten mu pravil, že jeho víra zapovídá pít víno, na což ruský kníže odvětil: „Rusové se veselí při pití, nemůžeme bez toho být.“²⁹ Samozřejmě tu není řeč o alkoholismu ruského národa. Hlavní je v těchto slovech uznání nutnosti a důležitosti společné hostiny pro Rusy. Hostina tu očividně vystupuje jako faktor jednoty družinné Rusi a zároveň její manifestace. Ale povšimněme si také, že Vladimír používá pro společnou pitku výraz „veselí“ (*veselje*), a přenesme se o dvě stě let dále, na konec 12. století. Stejně slovo, avšak již ve zcela odlišném kontextu, se objevuje ve *Slově o pluku Igorově*. Je tu zaznamenána řeč bojarů ke kyjevskému knížeti Svjatoslavu Vsevolodoviči, v níž objasňují jeho sen a vyprávějí o Igorově porážce. Pak varují knížete před nadcházejícím bojem s Polovci a na závěr praví: „a my, družina, už toužíme po veselí“.³⁰ Těmito slovy bojaři vyjadřují své nejvyšší odhodlání k novým válečným činům. Říkají, že nadcházející válka se pro ně musí stát „veselím“. Takové chápání válečnictví není zdaleka náhodné, neboť souvisí s jedním z určujících obrazů uměleckého světa *Slova*, totiž srovnáním bitvy s hostinou. Například tragický závěr bitvy Igorova vojska s Polovci je popsán takto: „Nedostávalo se krvavého vína. Proto hostinu skončili chrabří Rusové: svatební hosty opili a sami padli za ruskou zem.“³¹ V daném případě je obraz krvavé hostiny konkretizován poukazem na to, že jde o hostinu svatební – také to má svůj důvod a kontext v složité síti symbolů a metafor, vytvářené autorem *Slova*.³² Pro nás je důležité, že v uvedených citátech, stejně jako v jiných pasážích, je bitva připodobňována hodokvasu, krev vínu, bojovný zápal utišení žízně a nálada společná oběma srovnávaným objektům je označována jako „veselí“. Myslím, že v tomto srovnání, k němuž nalezneme paralely v pozdějších památkách staroruské literatury i ve folkloru, se neprojevila jen umělecká odvaha autora *Slova*, ale také hluboká souvislost mezi hostinou a bitvou jako sociokulturními fenomény středověké společnosti. „Veselí“, které sblížovalo hodokvas a bitvu, nebyla prostě spokojenost, ale radost ze sebevyjádření a sebeutvrzení osobnosti v pospolitosti lidí blízkých duchovně i způsobem života. Jestliže lidé oné dávné epochy, nositelé archaického vědomí, vyjadřovali příbuznost těchto jevů obrazně, asociativně, pak

29 *Polnoje sobranije russkich letopisej*, díl 1, col. 85: „Rusi jest veselje pitje, ně možem bes togo bytii.“

30 *Iroičeskaja pešň o pochodě na Polovcov udělnago knjazja Noagoroda-Severskago Igorja Svjatoslaviča, písannaja starinnym russkim jazykom v ischodě XII stoletija s pereloženiem na upotrebljajemoje nyně narečije*, Moskva 1800, s. 26: „A my uže družina žadni veselija.“

31 *Iroičeskaja pešň o pochodě na Polovcov udělnago knjazja Noagoroda-Severskago Igorja Svjatoslaviča*, s. 18: „Ty krovavogo vina ně dosta. Tu pir dokončaša chrabrii Rusiči: svaty popoiša a sami polegoša za zemlju Russkiju.“

32 Srov. BORIS MICHAJLOVIČ GASPÁROV, *Poetika „Slova o polku Igorově“*, Moskva 2000, s. 70–80.

úkol dnešního historika spočívá v tom, aby si tuto příbuznost uvědomil a vyjádřil ji pomocí racionálně-systematických metod.

Na závěr bych chtěl obzvlášť zdůraznit, že tradiční (archaické) formy sociálního kontaktu se projevují na různých úrovních středověké společnosti: nejen v prostředí řadových svobodných lidí nebo jejich vztahu k panovníkovi, ale také uvnitř elity a v jejich vztazích s panovníkem, svobodnými i závislými lidmi. Hledání a vymezení těchto forem, „uzlů mezilidských vztahů“, umožňují spatřit jiný, nikoli feudální nebo zdaleka nejen feudální středověk. Ve skutečnosti se ukazují jako mnohostranné a polyfunkční a jako v magickém krystalu se v nich odrážejí různé aspekty života středověké společnosti. Je třeba věnovat pozornost nejen hostinám a darům, ačkoli význam společného hodokvasu nebo daru, často sankcionovaných náboženstvím nebo tradicí, lze sotva přecenit. Jako takové „uzly“ sloužily rovněž další sféry života a situace, v nichž tak či onak docházelo ke vzájemnému působení konkrétních jedinců a k sociálnímu kontaktu mezi nimi, k verifikaci, legitimizaci a obnovení mezilidských vazeb: nejrůznější shromáždění, výměna nejen darů, ale i informací či služeb atd. V souvislosti s elitou (nobilitou) mělo v tomto směru obzvlášť velký význam válečnictví.

Přístup, který jsem se pokusil na několika příkladech ukázat, je pro ruské dějiny velmi nosný. Abstrahujeme-li od „feudální hypostaze“, která se beztak ve sféře vztahů knížat a nobility na středověké Rusi projevila jen slabě, pak díky „antropologickému“ přístupu nalézáme nový aspekt hodnocení těchto vztahů, ale můžeme také jinak – a myslím, že perspektivněji – srovnávat historický vývoj Ruska a Evropy nejen z hlediska existence nebo absence „feudálních“ institutů, nýbrž především při hledání konkrétního historického vyjádření (vždy specifického a unikátního) obecných principů a forem vazeb mezi lidmi, „uzlů mezilidských vztahů“.

Přeložila Jitka Komendová